

“İSKENDER HİKÂYESİ” FEDAYÎ’NİN MANTIKU’T-TAYR TERCÜMESİNE NASIL GİRDİ?*

Güler DOĞAN AVERBEK**

Öz: *Mantku’-t-Tayr*’ın manzum Türkçe tercümelelerinden biri de 17. asırda Fedayî Mehmed Dede tarafından yapılmıştır. Aslen Antepli olan Fedayî Mehmed Dede, Mevlevî’dir ve uzun yıllar Trablusşam Mevlevihanesi’nde bulunmuştur. Tercümesinin adı *Mantik-ı Esrâr*’dır. Bazı araştırmalarda “tam tercüme” olduğu ileri sürülen bu metinde, eserin aslında bulunan 30 bölüm yer almamaktadır. Buna mukabil Fedayî, tercüme metne bir hikâye eklemiştir. Bu hikâye, İskender’in karanlıklar ülkesine gidişyle başlar. Çalışmamızda söz konusu ekleme hikâye üzerinde durulmuş ve bunun Fedayî’ye mi ait olduğu yoksa başka bir yerden mi derlendiği sorularına cevap aranmıştır. Hikâye 22 beyitten oluşmaktadır, bir önceki bölümden alınanlarla beraber “Hikâyet-i İskender” başlığını taşıyan kısımdaki beyit sayısı ise 29’a ulaşmaktadır. İskender hikâyesinde kullanılan semboller, mütercim-şair tarafından kısmen açıklanmıştır. Firdevsî’nin yanı sıra ilk müstakil *İskendernâme*’nin sahibi olan Genceli Nizami’nin de anlattığı bu hikâye, sonradan kaleme alınan *İskendernâmelerle* farklı konulardaki metinlerde yer almıştır. Ekleme hikâyeyle ilgili bulguların gösterdiğine göre Fedayî, *Mantku’-t-Tayr*’ı tercüme ederken kendinden önce yapılmış tercüme ve/veya şerhlerle edebî, tarihî ve ilmî kaynakların en azından bir kısmını görmüş olmalıdır.

Anahtar kelimeler: Attar, *Mantku’-t-Tayr*, *Mantik-ı Esrâr*, İskender, *İskendernâme*, mesnevi, divan edebiyatı.

The Inclusion of the Story of Alexander in Fedayî’s Turkish Translation of the *Mantku’-t-Tayr*

Abstract: Fedayî Mehmed Dede in the 17th century wrote one of the versified translations in Turkish of the *Mantku’-t-Tayr*. Fedayî Mehmed Dede, originally from Antep, was a Mawlawi and resided for many years in Mawlawi Lodge of Tripoli. The Title of his translation was *Mantik-ı Esrâr*. Although some research suggests that this was a “complete translation”, Fedayî, excluded 30 sections from the original while he added a story. The story begins with Alexander’s journey to the land of darkness. This paper endeavours to explore whether the story belongs to Fedayî or it is borrowed from other sources. The story itself consists of 22 couplets. However with the couplets taken from the previous section, it comes up to 29 couplets under the heading “Hikâyet-i İskender”. Fedayî partially explains the metaphors he used. This story, which first appeared in Firdawsî’s *Shahnama* and later in the first separate *Iskandarnama* that of Nizami-i Gandjawi’s *Sharafnama*, was also found in other various texts and *Iskandarnamas*. Thus it is apparent that before translating *Mantiq a-Tayr* into Turkish, Fedayî should have seen some of the translations/commentaries that had been made before him.

Keywords: Attar, *Mantiq al-Tayr* (*Conference of the Birds*), *Mantik-ı Esrâr*, Alexander, *Iskandarnama*, mathnawi, Turkish classical literature.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 13.06.2018 - 31.12.2018

**Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, guler.dogan@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-8938-1115

Bu çalışmada, daha önce neşrettiğimiz “Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantıku’t-Tayr Tercümesi ve Otograf Nüshası,”¹ başlıklı makalede işaret edilen ancak detaylandırılmayan İskender hikâyesinin tercümeyle nasıl dâhil edildiği üzerinde durulacaktır. Bilindiği kadarıyla Feridüddin-i Attâr’ın *Mantıku’t-Tayr* adlı alegorik mesnevisinin Türkçeye yapılan manzum çevirilerinin sonuncusu, Fedayî Mehmed Dede’nin *Mantık-ı Esrâr*’ıdır ve 1045/1635-36’da yazılmıştır. Başta Abdülbaki Gölpınarlı olmak üzere *Mantıku’t-Tayr*’ın Türkçe tercüme üzerine çalışan bazı araştırmacıların (Attar, 1990-1991, ss. xii-xiii; Şimşek, 1993, s. 16; Külekçi, 1999, s. 295; Albayrak Sak, 2012, s. 662; Uyar Akalın, 2005, s. 177) “tam tercüme” olarak nitelendirdikleri bu metinde, hatırı sayılır miktarda bölümün tercümesi yer almamaktadır². Ayrıca asıl metinde bulunmayan bir İskender hikâyesi tercüme metne eklenmiştir. *Mantıku’t-Tayr*’ın Türkçe tercüme veya benzerleri arasında bir mukayesenin yer almayacağı bu çalışmanın odak noktası, *Mantık-ı Esrâr*’a eklenen İskender hikâyesidir. Hikâye, mütercim-şairin kaleminden çıktığı şekliyle çalışmada yer bulacak ve mensur olarak günümüz Türkçesine aktarılacaktır³. Ayrıca söz konusu İskender hikâyesini Fedayî’nin kendisinin mi oluşturduğu, mütercim-şairin tercümesine esas aldığı nüshada söz konusu metnin var olup olmadığı veya farklı eserlerde okuduğu İskender hikâyelerinin tesiriyle yeni bir hikâye mi yazdığı hususları irdelenecektir.

17. asır şairlerinden Antepli Fedayî Mehmed Dede, Mevlevî’dir ve uzun yıllar Trablusşam Mevlevihanesi’nde bulunmuştur. Gezgin İbn Mehâsin tarafından dengeli yapıya sahip, sanat ehli, fazilet sahibi bir Mevlevî dervişi olarak tavsif edilen (İbn Mehâsin, 1981, s. 74) Fedayî, Trablusşam’da ilk mektep çocuklarına hocalık etmiştir. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Arapçaya ve Farsçaya vâkıftır. Doğum tarihi şu ana kadar tespit edilememiştir; kayıtlara geçen vefat tarihi 15 Receb 1065/21 Mayıs 1655’tir⁴. İbn Mehâsin’e göre Türkçe divanı, *Mantık-ı Esrâr* adını verdiği *Mantıku’t-Tayr* tercümesi, Attar’ın *Mihr ü Müşteri* adlı mesnevisinin *Işk-nâme* adıyla yapılmış tercümesi ve Türkçe-Arapça manzum sözlüğü vardır (İbn Mehâsin, 1981, ss. 74-75). Bahsi geçen sözlük, *Tuhfe-i Fedayî* olmalıdır. *Mantıku’t-Tayr* tercümesinin ve

¹ *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim) Dergisi*, c. 6, s. 3 (2017): 1490-1506. Adı geçen makalede yer alan Fedayî’nin hayatı ve eserleri hakkında burada kısa bilgi verilecektir.

² Berrin Uyar Akalın ayrıca Za’îfi’nin 964/1556’da kaleme aldığı *Gülşen-i Sîmurg*’u da tam tercüme olarak nitelendirmektedir (Uyar Akalın, 2001, s. 10).

³ Bu çalışmada *Mantık-ı Esrâr*’a yapılan atıflarda, holograf nüshayı esas alan ve şu an yayın sürecinde olan çalışmamızdaki beyit numaraları esas alınacaktır.

⁴ Bu tarihin, *Mantık-ı Esrâr*’ın, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü’nde 767 numarada kayıtlı olan nüshasının istinsah tarihiyle aynı olması dikkat çekicidir.

Tuhfe-i Fedayî'nin muhtelif koleksiyonlarda nüshaları tespit edilmiştir⁵ ancak divanı ve *Işk-nâme* adlı tercümesi henüz ele geçmemiştir.

Mantku't-Tayr ile Mantk-ı Esrâr'ın İhtiva Ettikleri Bölümler Açısından Mukayesesi

Mantku't-Tayr'in manzum tercümesi olan *Mantk-ı Esrâr*, Fedayî'nin manzum sözlüğünden sonra en bilinen eseridir. Tercümenin bugün Leipzig'de bulunan yazma nüshası, holograf nüshadır. Bu nüshanın ferağ kaydına göre eserin tebyiz edilmesi 9 Şevval 1047/24 Şubat 1638'de nihayete ermiştir.

Mantku't-Tayr'in Gölpınarlı tarafından hazırlanan tercümesi esas alındığında 28 hikâye, şahin kuşu ile ilgili bölüm ve “Kitabın bitimi” bölümleri olmak üzere toplam 30 bölümün, 281 bölüm ve 4611 beyitten müteşekkil olan *Mantk-ı Esrâr*'da başlık veya muhteva olarak yer almadığı görülür. Özellikle *Mantku't-Tayr*'in sonunda yer alan hikâyelerin bir kısmının tercümede yer bulamadığı anlaşılmaktadır. *Mantku't-Tayr*'da yer alıp da *Mantk-ı Esrâr*'da yer almayan bölümler şunlardır:⁶ Eserin baş taraflarında yer alan kuşların konuşmalarından şahinin konuşması (674-678. beyitler), “Melekle sofî ve sofinin varlığından geçmesi” hikâyesi (2144-2177. beyitler), “Akı kıt adamla derviş” hikâyesi (2273-2284. beyitler), “Hocasının cariyesine âşık olan talebe” hikâyesi (2322-2372. beyitler), “Şeyh Bısrî'ye ait” hikâye (2518-2546. beyitler), “Bir meczubun ölümü” hikâyesi (2547-2553. beyitler), “İsa'ya ait” hikâye (2554-2556. beyitler), “Halil Peygamber'e ait” hikâye (2557-2573. beyitler), “Bir garibin vezirliği” hikâyesi (2574-2587. beyitler), “Birisinin rüyası” hikâyesi (2588-2611. beyitler), “İsa'ya ait” hikâye (2612-2617. beyitler), “Eyaz'a ait” hikâye (2710-2719. beyitler), “Yarasaya ait” hikâye (2890-2915. beyitler), “Âdem'e ait” hikâye (3171-3176. beyitler), “Şibli'ye ait” hikâye (3738-3771. beyitler), “Birinin ağlayışı” hikâyesi (4283-4305. beyitler), “Hallâc'a ait” hikâye (4580-4587. beyitler), Kitabın bitimi (4772-4824. beyitler), “Sükûtun değeri” hikâyesi (4825-4841. beyitler), “İskender'e ait” hikâye (4842-4864. beyitler), “Bir dervişin Tanrı erlerini anışı” hikâyesi (4865-4901. beyitler), “Bir dervişin vasiyeti” hikâyesi (4902-4919. beyitler), “Bir temiz kişinin sözleri” hikâyesi (4920-4931. beyitler), “Şibli” hikâyesi (4932-4949. beyitler), “Melekler” hikâyesi (4950-4966. beyitler), “Ebu Saîd” hikâyesi (4967-4977. beyitler), “Mahşer günü” hikâyesi (4978-4985. beyitler), “Nizamülmülk” hikâyesi (4986-4994. beyitler), “Süleyman” hikâyesi (4995-5003. beyitler) ve “Ebu Saîd” hikâyesi'dir (5004-5013. beyitler). Eserin

⁵ Şairin manzum sözlüğü tarafımızca kısa bir inceleme ile beraber makale olarak neşre hazırlanmıştır, şu an yayın aşamasındadır.

⁶ *Mantku't-Tayr*'da yer aldığı hâlde tercümede bulunmayan bölümlerin Gölpınarlı tercümesindeki yerlerine işaret edilmiştir.

bitimindeki hâtîme kısmının ise muhtevası değişmiştir (Doğan Averbek, 2017, ss. 1500-1501).

Bu eksikliklere mukabil *Mantku't-Tayr*'da yer almayan bir hikâye ile sebep-i nazm ve farklı bir hâtîmeye *Mantik-ı Esrâr*'da yer verilmiştir. Bu bölümlerin *Mantik-ı Esrâr*'daki başlıkları ve beyit numaraları şu şekildedir: “İ‘tizâr fî Nazmı Kitâb” (613-644. beyitler); “Hikâyet-i İskender” (3638-3665. beyitler); “Hâtîme-i Kelâm Der-Hasb-i Hâl” (4422-4440. beyitler)⁷. Fedayî'nin tercümesinde yer alan sebep-i nazm ve hâtîme bölümleri anlaşılır ilavelerdir. İskender hikâyesinin ise ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir.

İskender Hikâyesinin Tercüme Metne Girişi

İskender Hikâyesi, *Mantku't-Tayr*'da “Çin'de Taş Kesilen Adamin Hikâyesi”nin son tarafında yer alan birkaç beyitte geçen ifadenin hikâyeye dönüştürülmüş hâlidir. Fedayî, söz konusu bahsi, müstakilen ve ayrı bir başlık altında ele alarak genişletmiş ve bir hikâye olarak kurgulamıştır. Bu bölümün nasıl ortaya çıktığını ve kurgunun nasıl İskender hikâyesine dönüştüğünü anlayabilmek için evvela *Mantik-ı Esrâr*'daki “Çin'de Taş Kesilen Adamin Hikâyesi”ne (3626-3637. beyitler) bakmakta fayda vardır. Bu sebeple mevzubahis hikâyeye ve günümüz Türkçesiyle mensur olarak söylenişine aşağıda yer veriyoruz:

Hikâyet-i seng şuden-i merdî der-Çîn

*Var idi Çîn'de bir âdem oldu taş
Gözlerinden dem-be-dem akardı yaş*

*Yaş dökerdi aglar idi zâr zâr
Taş olurdu ol akan yaş âşikâr*

*Ger o taşa ugrasa nâ-gâh mîg
Tâ ebed yağdırmaya gayrı dirîg*

*Anı görüp didi bir ehl-i yakîn
‘İlmdür ol merd-i pâk-ı râst-bîn*

*Cehd eyle sâlik-i Çîn ol yûri
Ger varursañ Çîn'e anı bul yûri*

*Hazret-i ‘Attâr ol sır mahremi
‘İlme nisbet eylemiş ol âdemi*

Çin'de taş kesilen adamin hikâyesi

Çin'de taş olmuş bir adam vardı. (Onun) gözlerinden daima yaş akardı.

Yüksek sesle ağlayıp yaş döktüğünde o döktüğü yaşların da taşa dönüştüğü âşikâr!

Eğer kara bulut ansızın o taşa rastlarsa bir daha yağmur yağdırmazdı.

Yakın ehli bir zat, bu adamı görünce dedi ki: ‘Doğru görüşlü bu temiz adam, ilimdir.’

Gayret et ve Çin'e doğru yola çık, eğer Çin'e varırsan git o adamı bul.

Sırlara mahrem olan Hazret-i Attar, o adamı ilme benzetmiş.

⁷ Bu bölümlerin muhtevasına dair değerlendirme için bk. Doğan Averbek, 2017, ss. 1496-1497.

*Sanma nisbet itdüğü bühtân olur
Kim husûlünde ciğerler kan olur*

Bu benzetmede hata olduğunu sanma, hâsıl olduğunda bu hakikat ciğerleri kan eder.

*‘İlmsüz pinhâna bulunmadı yol
Togrılardan bu söze gel sâmi^c ol*

Gel şu doğru sözü işit ki ilim olmadan, gizli olana yol bulunmamıştır.

*Zâhir eyle ‘ilmi mânend-i ‘âlem
Biter andan kâr-ı ‘âlem dem-be-dem*

Sancak gibi ilmi ortaya çıkar, zira âlemin işi daima o sayede tamamlanmaktadır.

*‘İlmi taş itmiş durur kim himmetân
İy dirigâ veh bu kâfir-ni‘metân*

Himmetler ilmi taş etmiştir. Bu nimetlerin üstünü örtene yazıklar olsun.

*Ser-be-ser zulmet durur uşbu sarây
‘İlmdür anda çerâg-ı reh-nümây*

Bu saray baştan başa karanlıktır, orada yol gösteren kandil, ilimdir.

*Sen bu zulmet içre iy bî-pâ vü ser
Kalma İskender gibi bî-râh-ber*

Sen ey ayaksız ve başsız kişi, bu karanlık içinde İskender gibi rehbersiz kalma!

Fedayî, *Mantıku 't-Tayr*'da İskender'in Zulümât ülkesinde rehbersiz kaldığını hatırlatan beyitten sonraki altı beyti bu bölümden çıkarmış, araya bir başlık ile 22 beyitlik bir kurgu ekledikten sonra bu altı beyti, yedi beyit olarak tercüme ederek yeni bölümün sonuna almıştır. Fedayî'nin araya eklediği kısım ve sonundaki yedi beyit ile bunların günümüz Türkçesiyle mensur olarak söylenişi şu şekildedir:

Hikâyet-i İskender

İskender hikâyesi

*Çün Sikender ‘azm-i seyrân eyledi
Tâ ki kasd-ı âb-ı hayvân eyledi*

İskender, abıhayatı bulmak amacıyla yola çıktığında

*Zulmet içinde giderken nâ-gehân
İrdiler bir vâdiye ‘asker hemân*

askeriyle beraber karanlıkta giderken ansızın bir vadiye vardı.

*Cümle sahrâ ser-be-ser yek-reng idi
Lîk her bir vâdisi pür-seng idi*

Bütün çöl, baştan başa tek renkti ve her bir vadi taşlarla doluydu.

*Didi İskender ki iy kavm-i sipâh
Eyleyenler devlet için ‘azm-i râh*

İskender askerine dedi ki: “Ey askerler topluluğu, ey devlet için yola çıkmış olanlar!

*Uşbu sahrâda olan taşlar ki var
Taş sanmañ cümle la ‘l-i âb-dâr*

İşte bu sahradaki taşları taş sanmayın, hepsi parlak laldir.

*Gaflet itmeñ sözime âgâh oluñ
Mümkün oldukça bu taşlardan aluñ*

Gaflete düşmeyin, sözümü iyi anlayın da bu taşlardan alabildiğiniz kadar alın.

*Çün bu sır soñra nümâyân olısar
Alan almayan peşimân olısar*

*Her kim alur nâdim olur iy ahî
Kim ziyâde niçün almadum dahi
Almayan hod aldı tohm-ı hasreti
K'ey dirîgâ bilmedüm bu fursatı*

*Ol ki şekki var idi İskender'e
Almadı inanmadı ol sözlere*

*Didi kim heyhât bu ne ihtimâl
Kim kamu gevher ola seng ü rimâl*

*Bu ne sözdür senge dir kim la'ldür
Bes bu söz bir bâz-güne na'ldür*

*Cahd u inkâr eyleyüp oldı revân
Oldı hem desti tehî hem haste cân*

*Her kim ol İskender'e mir'ât idi
Nûr-ı sırrına dili mişkât idi*

*Eyledi İskender'ün sözün kabul
Kâdir oldukca o taşdan aldı ol*

*Geçdi zulmetden çün oldı nâ-gehân
Seng gevherden güher taşdan 'ayân*

*Gördiler hep la'l imiş ol taşlar
Dökdiler hasretle gözden yaşlar*

*Alan eydürdi çeküp derd ü melâl
Kim niçün toldurmadum hurc u çuvâl*

*Almayan hod dir idi vâ hasretâ
Öz elimle eyledüm sehv ü hatâ*

*Bilmedüm hayfâ ki kadr-i gevheri
Eyledüm tezkîb hem İskender'i*

*Kâş bir mikdâr alaydum ol zamân
Tâ ki şimdi eyleyedüm imtihân*

*Mâlik olurum bir iki gevhere
Olmaz idüm 'âsî hem İskender'e*

Çünkü bu işin sırrı daha sonra ortaya çıkınca bu taşlardan alan da almayan da pişman olacaktır.

Ey kardeşim, taşlardan alanlar, daha fazla almadıkları için pişman olacaktır.

Almayanlar ise fırsatı kaçırdıkları için hasret tohumunu ekmiş kimseler gibi olacaklardır.”

İskender'e karşı içinde şüphe olanlar, sözüne inanmadılar ve taşlardan almadılar.

“Heyhat, taşların ve kumların tamamen mücevhere dönüşmesi ne mümkün!” dediler.

“Taşa yakut demek nasıl bir sözdür? Bu söz olsa olsa başaşağı (uğursuz) bir naldır!”

diyerek inkâr edip hem eli boş hem canı hasta bir şekilde gittiler.

İskender'e ayna olan ve gönlü onun sırrının nuruna mişkât olan her kişi,

İskender'in sözünü kabul etti ve gücü yettiği kadar o taşlardan aldı.

Karanlığı geçtiğinde birden bire taşların mücevherliği ayân oldu.

O taşların hepsinin lal olduğunu gördüler ve hasretle gözyaşı döktüler.

Taşlardan alan, dert ve sıkıntı içerisinde “Neden hurç ve çuvalı doldurmadım!” diye hayıflanıyordu.

Taşlardan almayan ise “Çok yazık! Kendi elimle hata eyledim!” diye dövünüyordu:

“Yazık ki hem mücevherin değerini bilmedim hem İskender'i yalanladım.

Keşke o zaman bir miktar alsaydım da şimdi sıkıntı çekseydim.

Hem bir iki mücevherim olurdu hem İskender'e karşı gelmemiş olurum.”

*Bu cihân u ol cihân hep cândadır
Lîk cân dilde vü dil pinhândadır*

*Uşbu dünyâ zulmetinde rûz u şeb
Gevher-i 'ilm-i latîfi kıl taleb
Geçdüñ ise bu karañu 'âlemi
Bulduñ anda cây-ı hâss-ı âdemi*

*Ola tahkîke bedel uşbu mecâz
Her nefesde feth ola sad gûne râz*

*Dâm-ı râh oldıysa bu dünyâ saña
Vay yüz biñ vay vâveylâ saña*

*Hem-dem olsa ger saña cûc u seher
Zâhir ola bu taleb sende meger*

*Kıl taleb tâ kim taleb hem mahv ola
Ekl-i rûz u h'âb-ı şeb hem mahv ola*

Bu dünya ve öteki dünya hep can içindedir ancak can gönüldedir, gönül ise gizli olandadır.

Bu dünyanın karanlığında gece gündüz latif ilim mücevherini talep eyle. Bu karanlık âlemi geçtiysen insanoğluna özgü mekânı buldun demektir.

Bu mecazî anlatımın hakikati ortaya çıksın da her nefeste bin çeşit sır keşfolsun.

Bu dünya senin yolunda tuzak olduysa sana yüz bin kere yazıklar olsun!

Açlık ve uykusuzluk senin hemdemin olursa bu talep sende zahir olur.

Hem talep hem gündüz yemeği ve gece uykusu mahvolana kadar iste!

Fedayî, bölümün sonlarında yer alan

*Ola tahkîke bedel uşbu mecâz
Her nefesde feth ola sad gûne râz*

beyti ile sözlerinin mecaz olduğunu ve hakikatteki karşılığının anlaşılması gerektiğini ifade ederek bu gerçekleştiğinde her nefeste bin farklı sırrın açılacağını dile getirmekte ve hikâyenin sembollerle yüklü olduğuna işaret etmektedir. İskender, klasik edebiyatta Kur'ân'da zikri geçen ve peygamber olduğu düşünülen Zülkarneyn veya Helen kültürünü inşa eden Makedon asıllı İskender olarak anılır. Türk ve Fars edebiyatlarında etrafında pek çok hikâye anlatılan İskender, özellikle Hızır ile abıhayatı yani ölümsüzlük suyunu aramasıyla ünlenmiştir. Burada da Fedayî, eklediği İskender hikâyesini onun bu çok meşhur yönüyle başlatmakta ve İskender'in abıhayatı bulmak amacıyla yola çıktığını söylemektedir. Anlatıya göre İskender, askerleriyle beraber bu suyun peşinden Zulümât ülkesine yani karanlıklar ülkesine gider. Burada abıhayatın bulunduğu yerin karanlıklar ülkesi olması mühimdir. İskender, karanlıklar ülkesinde yolunu kaybetmiş ve abıhayatı bulamamıştır. Fedayî burada, İskender'in abıhayatı arama macerasını bir kenara bırakır ve başka bir hikâyeye odaklanır. Bütün vadileri tamamen taşlarla kaplı olan Zulümât ülkesine girdiklerinde Kumandan İskender, beraberindeki askerlerine “Bu taş olarak gördükleriniz aslında taş değil, laldır.” der. Fedayî'nin, hikâyenin sonunda yaptığı açıklamaya göre karanlıklar ülkesi dünyadır, taş ise ilimdir. Burada ilim denince akla gelmesi gereken aklî ilimler değildir. Metnin

tasavvufî olarak okunması gerektiği açıktır. İskender, bu hikâyede din yolundaki rehberdir. Askerler sâliklerdir. Eğer bu hikâye, *Mantıku't-Tayr* bağlamında değerlendirilirse İskender, Hüdhüd'dür, askerleri kuşlardır. Zulümât ülkesindeki vadiler Simurg'a giderken geçtikleri vadilerdir. Taşlar ise o vadilerin her birinde edindikleri ilimdir. İskender, askerinden alabildikleri kadar bu taşlardan almalarını, yani ilme talip olmalarını istemekte ve buradan geçip gittikten ve hakikat ortaya çıktıktan sonra herkesin pişman olacağını söylemektedir.

Bu hikâyenin izi sürülürken evvela *Mantıku't-Tayr*'ın tenkitli metinlerine, muhtelif yazma ve basma nüshalarına müracaat edilmiş ancak herhangi bir ize rastlanmamıştır. Bu ön araştırma sonrasında *Mantıku't-Tayr*'ın Türkçe tercümelerine bakılmış, orada da buna dair bir kayda rastlanmamıştır. Daha sonra Şem'i'nin kaleme aldığı *Mantıku't-Tayr*'ın Türkçe şerhi *Şerhü Mantıku't-Tayr*'a (Turan, 2015) bakılmış ve burada Çin'de taş olan adamın hikâyesinden hemen sonra "Hikâyet" başlığıyla bir bölüm açıldığı ve evvela mensur olarak açıklama yapıldığı görülmüştür (Turan, 2015, s. 896). Bu açıklama, çerçeve olarak Fedayî'nin tercümesindeki İskender hikâyesi ile örtüşmektedir. 1596-1599 yılları arasında yazıldığı belirtilen (Turan, 2015, s. 47) şerhteki söz konusu ekleme şu şekildedir:

Hikâyet: İskender zulümâtta asker ile giderken anlaruñ ayağı altında hurde taş sadâsı geldi. İskender didi ki anlaruñ ayağı altında olan cevâhirdür. Ol askerden İskender'e hiss-i i'tikâdî olan bir mikdâr aldı ve İskender'e hiss-i i'tikâdî olmayanlar almadılar çünkü zulümâtдан halâs oldılar. Ol cevâhirden alanlar niçün ziyâde almadık diyü peşimân oldılar ve ol almayan tâife hod niçün almadık diyü hadden birün peşimân oldılar.

Bu kısmı, günümüz Türkçesi ile şu şekilde ifade etmek mümkündür:

İskender, Askeriyle karanlıklar ülkesinde ilerlerken askerlerin ayaklarının altından küçük taş sesleri gelince İskender bunların mücevher olduğunu söyler. İskender'e inanan askerler, bu mücevherlerden bir miktar alırlar, inanmayanlar ise almazlar. Karanlıklar ülkesinden kurtulduklarında o mücevherlerden alanlar daha fazla almadıkları için pişman olurlar. Almayanlar ise almadıkları için daha fazla pişman olurlar.

Bu suretle Şem'i, eserin aslında olmayan bir başlık açtıktan sonra *Mantıku't-Tayr*'da yer almayan bir İskender hikâyesini özetlemekte ve akabinde *Mantıku't-Tayr*'ın beyitlerini iktibas ederek şerhine devam etmektedir. Yukarıda sözü edilen açıklamadan sonra *Mantıku't-Tayr*'da yazılan ilk beyit şudur:

În cihân u ân cihân der-cân-ı tust
Ten zi-cân u cân zi-ten pinhân-ı tust

Fedayî de hikâyeyi ekledikten sonra, Şem'î'nin ictibas ettiği yukarıdaki beyti Şu Şekilde Türkçeye aktararak *Mantıku't-Tayr*'ın tercümesine devam etmiştir:

*Bu cihân u ol cihân hep cândadır
Lîk cân dilde vü dil pinhândadır*

Şem'î'nin, Fedayî'deki hikâyeye benzeyen ilave açıklaması, tam olarak Fedayî'nin İskender hikâyesini eklediği aralıkta yer almaktadır. Burada bazı sorular ortaya çıkmaktadır. Şem'î'nin yaptığı ekleme ile Fedayî'nin eklemesinin aynı hikâye olması ve her ikisinin de tam olarak aynı yere eklenmesi bir tesadüf müdür? Bu soruya cevap vermeden önce Şem'î'nin, eserini Fedayî'den en az 37 sene evvel kaleme aldığını hatırlamak gerekmektedir. O zaman Şu soruyu sormak icap eder: Fedayî, Şem'î'nin Őerhini görmüş müdür? Bu soruya cevap vermeden evvel Fedayî'nin Osmanlı coğrafyasının merkeze çok yakın olmayan bir mıntıkasında, Trablusşam toprağında yaŐadıđını ve eserini orada kaleme aldığını hatırlamakta fayda vardır. Bununla beraber Őunu da akıldan uzak tutmamak gerekir: Mevlânâ'nın divanında

*Attâr rûh buved Senâi du çeŐm-i û
Mâ ez pey-i Senâi vu Attâr âmedim*

yani “Attâr, ruhtur; Senâi de onun iki gözüdür. Biz Senâi ve Attâr'ın yolundan geldik.” demesi sebebiyle Attâr'ın, Mevleviler nazarında müstesna bir mevkii vardır. Fedayî de Mevlevi'dir. Dolayısıyla İstanbul'da dahi⁸ Attâr'la ilgili kaleme alınmış herhangi bir Türkçe metnin Trablusşam'daki Mevlevihane'ye süratli bir biçimde ulaşmasını yadırgamamak gerekir. Zira Mevleviler'in hususi önem atfetmesi sebebiyle Şem'î'nin *Mantıku't-Tayr* Őerhinin süratli bir Şekilde Trablusşam'a ulaşmış olduğu ve Fedayî'nin, eseri tercüme ederken Şem'î'nin Őerhinden istifade ettiği düşünülebilir. Fedayî, orada gördüğu ve muhtemelen daha evvel de bildiği hikâyeyi, biraz daha detaylandırarak eserine dâhil etmiş olmalıdır.

Burada sorulması gereken bir diğer soru ise Şem'î'nin Şerh olarak verdiği bu hikâyeyi nereden aldığıdır? Evvela Őunu ifade etmekte fayda var: Şem'î'nin eserinde birkaç yerde geçen bu tarz açıklamalar için Şu değerlendirme yapılmaktadır: “Şem'î'nin ‘Hikâyet’ baŐlıđı altında metni zenginleŐtirmek için kendisinin başka eserlerden görüp veya birilerinden duyup eklediği hikâyeler de vardır” (Turan, 2015, s. 49). AraŐtırmacının tespitine göre Şem'î, Őerhini kaleme alırken muhtelif eserlerden istifade etmiştir. Dolayısıyla İskender hikâyesi de Şem'î'nin kaynaklarında yer alan bir hikâye olmalıdır.

İskendernâmeler üzerine yaptığımız taramadan bahsedecek olursak evvela hikâyenin özünün, her ne kadar *Mantik-ı Esrâr*'daki anlatımla bire bir

⁸ Şem'î'nin nereli olduğuyla ilgili tartıŐma için bk. Turan, 2015, s. 37.

örtüşme de Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde yer alan İskender'in askerleriyle beraber karanlığa girdiği bölümdeki beş beyte çok benzediğini söylemek gerekir. Söz konusu beyitler⁹ ve günümüz Türkçesiyle mensur söylenişleri şu şekildedir:

<i>Gider iken ugradılar bir yire Kim anuñ taşı güherdür yeksere</i>	[İskender ve askerleri] giderken taşı tamamen mücevher olan bir yere rastladılar.
<i>Kimi yâkût idi kimi la 'l-i nâb Kimi pîrûze dökülü bî-hisâb</i>	Bu sayısız taşın bazısı yakut, bazısı parlak lal, bazısı da firuze idi.
<i>Her yaña gevher dökilmiş şeb-çerâğ Rûşen olmuş gevherüñ nûriyla tag</i>	Her yana şebçerağ gibi dökülmüş bu mücevherlerin ışığıyla dağ aydınlanmıştı.
<i>Şâh leşker 'ol güherden bî-kerân Dirüben oradan oldılar revân</i>	İskender ve askerleri, ucu bucağı görünmeyen bu mücevherlerden alarak yollarına devam ettiler.
<i>Cehd idüp çün yürüdiler bir zemân Çihdılar zulmet içinden nâ-gehân</i>	Gayretle bir süre daha yürüdüler ve ansızın karanlıktan çıktılar.

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sini yazarken pek çok eserden istifade ederek telif bir eser ortaya çıkarmaya çalıştığı bilinmektedir (Feyzioğlu, 1991, ss. iii-iv). Dolayısıyla bu hikâyeyi bir yerde görmüş olma ihtimalinden bahsetmek yanlış olmayacaktır.

16. asırda yaşamış olan Pir Mehmed b. Evranos (Za'îfi) ise madenler üzerine 1545'te Farsça bir eserden tercüme ettiği *Risâle-i Cevâhîrnâme*'de "elmas"tan bahsederken aynı hikâyeye atıfta bulunur ve Nizâmî'nin mesnevisine işaret eder (Kutlar, 2005, ss. 54, 85-86):

... elmâs ma'deni iki yirden gayrı yirde olmaz biri eski ma'dendür ki zulümâta yakındur şöyle rivâyet iderler ki iskender-i zü'l-karneyn 'aleyhi's-selâm zulümât etrâfında bir dag etegine irişdi hemânâ atları ayagında olan na'ller külliyyen aşınup ezilüp mahv oldu buña sebep ne olacaktur diyü su'âl itdükde hükemâ-i yunan rikâb-i hümâyûnına zafervâr mülâzım olanlar didiler ki bu yirüñ taşları seng-i elmâsa karîbdür devr-i feleki muktezâsınca şöyledür ki şol fülân tarafa muttasıl bu gâyetde yüce sengistân-i huşk tagda bir dere vardur ki anun içinde olan taş hurdesi dökündü ve kırındısı kamu elmâs-i hâsdur ve velîkin gâyetde dik ve damdazlak ve ziyâde yüce tagdur ana çıkmakda 'usret vardur didiler çün iskender-i zü'l-karneynün hâtırı elmâs-i hâsı ele getürmek diledi hükemâyâ emr eyledi pes bir cemâ'at tamâm zahmet çekmekile ol taguñ üzerine çikdılar mezkûr kuru dereden elmâsı ele

⁹ 7849-7853. beyitler.

getürdiler tamâm murâdlarınca alup döndiler iskenderüñ huzûrına yitürdiler bu halk içinde münteşir olup meşhûr olan elmâs zü'l-karneyn zamânından kalandur bundan sonra hergiz bir kimesne ana vukûf bulmamışdur ...

Müellif bu sözlerinden sonra “bu haberi ârifler şeyhi hamse sâhibi şeyh nizâmî *nevvera'llâhu kabrehu* iskender-nâmesinde bu nev'ile zıkr buyurmuşdur” diye de eklemektedir. Za'îfî, burada özetle Ahmedî'de, Şem'î'de ve Fedayî'de yer alan hikâyeye benzer bir anlatım sunmaktadır¹⁰.

Hamse sahibi Nizamî'nin İskender'i anlattığı Farsça *Şerefname* adlı mesnevisinde bu hikâyeye oldukça benzer bir metne rastlamak mümkündür ki bu eser bilinen ilk müstakil *İskendernâme*'dir. Bu eserde “İskender'in Zulümât'a Gitmesi” başlıklı bölümün sonunda şu hadise anlatılmaktadır (Avcı, 2013, ss. 106-108):

İskender ise zulumatta çok gezer ancak âb-ı hayata erişemez. Bu yüzden çok gamlanır. O sırada genç bir oğlan kılığında Hızır gelir. İskender'e, ‘Boz ata bin, başını bu taraf çevir, o sizi zulumattan çıkarır. Bir de zulumattan çıkmaya az kalınca ellerinizi yere uzatıp ne gelirse alın. Alan da pişman, almayan da.’ der. Hızır bunu söyleyip kaybolur. İskender söyleneni yapar, yola düşerler. Zulumattan çıkmaya az kala İskender ve askerler ellerini yere atarlar, ne gelirse alırlar. Bir kısmı ise almaz. Atlarını sürerler. Zulumattan çıkarlar. Aydınlığa çıkınca bakarlar ki aldıkları taşlar lal, cevherdir. Almayan pişmandır, alan da az aldım diye pişman olur.

Bu anlatım, çerçeve olarak Şem'î'nin hikâyesiyle ve Fedayî'nin hikâyesiyle örtüşmektedir. Şem'î ve Pir Mehmed b. Evranos, eserlerinde Nizamî'den istifade ettiklerini beyan etmektedirler (Turan, 2015, s. 68; Kutlar, 2005, s. 86). Dolayısıyla Nizamî'nin yukarıda tercümesi alıntılanan hikâyesinin, Pir Mehmed b. Evranos ve Şem'î'deki İskender hikâyesine kaynaklık etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ahmedî'nin ise *İskendernâme*'yi yazarken *İskendernâmelerin* ilk örneği olan *Şerefname*'den haberdar olduğu ve ondan istifade ettiği açıktır.

Bütün bu verileri bir araya getirdiğimizde ortaya şöyle bir netice çıkmaktadır: Fedayî, *Mantıku't-Tayr*'ı tercüme ederken kendinden önce yapılmış tercüme ve şerhlerden bazısını görmüş olmalıdır. Bunlar arasında kanaatimizce Şem'î'nin *Şerhü Mantıku't-Tayr*'ı da vardır. Fedayî, Şem'î'nin şerhine eklediği İskender hikâyesini beğenmiş olmalıdır. Şem'î de söz konusu hikâyeyi Nizamî'nin *Şerefname* mesnevisinde görmüş olmalıdır. Şem'î'nin yaptığı eklemelerde bulunmayan ayrıntıları vermiş olması sebebiyle Fedayî'nin

¹⁰ Burada iktibas edilen bölüme çok benzer bir anlatı için bk. Demir ve Kılıç, 2003, ss. 47-48.

de *Şerefnâme*'yi okuduğunu söylemek mümkündür. Netice olarak Fedayî, *Mantku't-Tayr*'da yer almayan bir hikâyeyi 22 beyitte kurgulamış ve burada kullandığı sembolleri kısmen açıklamıştır. Ayrıca *şebçerâğ*, *la'l*, *yakut*, *âb-ı hayat* gibi daha önceki rivayetlerde farklı şekillerde ele alınan unsurları bir arada ve birbiriyle irtibatlandırarak sunmuştur. Nizamî'de geçen bu hikâye, sonradan kaleme alınan *İskendernâme* metinlerinde ve farklı konulardaki metinlerde de kendine yer bulmuştur.

Nizamî'nin bu hikâyeyi kurgularken hangi kaynaklardan istifade etmiş olduğu meselesi, ayrı bir çalışmanın konusu olsa da Nizamî'nin eserinden önce kaleme alınan ve İslami edebiyatta müessir olmuş bazı eserlerde tarihî bir kişilik olarak bahsedilen İskender'le ilgili bölümlerde, burada ele alınan hikâyenin benzeri anlatılara tesadüf edildiğini hatırlatmakta fayda vardır. Mesela 9. asrın ikinci yarısı ile 10. asrın ilk yarısında yaşamış olan Taberî'nin kaleme aldığı tarihte İskender'den bahsedilmekte ve onun abıhayatı aramak üzere karanlıklar ülkesine gittiği söylenmektedir (Taberî, 1991, ss. 832-842). Bilindiği kadarıyla İskender'den bahseden ilk manzum eserlerden olan *Şehnâme*'de ise İskender'den bahseden ve 61 başlıktan oluşan genişçe bir bölüm yer almaktadır. Fedayî'nin tercümesinde kendine yer bulan İskender hikâyesinin belki de çıkış noktası olan metin, *Şehnâme*'nin "İskender Hikâyesi"nin "İskender'in İsrail'i Görmesi" başlığını taşıyan 49. bölümünde anlatılmaktadır (Firdevsî, 2009, s. 427). Anlatının, buradan Nizamî kanalıyla Fedayî'ye kadar ulaştığını söylemek akıldan uzak olmayacaktır. Her ne kadar Fedayî'nin, eklediği hikâyenin metindeki yerini Şem'î'ye göre tespit etmiş olması kuvvetle muhtemelse de İslami edebiyatı besleyen, yukarıda adları geçen eserleri de görmüş olması tabiidir.

Anadolu sahasında kaleme alınan eserlerden Ahmed-i Bîcân'ın *Dürr-i Mekkûn* adlı mensur eserinde de İskender'den ve değerli taşlara sahip şehirlerden bahsedilmektedir¹¹. *Dürr-i Mekkûn*'da Keyhüsrev ve lal hikâyesi anlatılırken onun İskender olduğu rivayeti de nakledilir (Ahmed Bîcân, 1999, ss. 105-106). İbrahim b. Bâlî'nin kaleme aldığı ve içinde değerli taşlarla ilgili bir bölüm de bulunan¹² *Hikmetnâme* adlı mesnevide de İskender'in abıhayatı arama macerasından bahsedilirken Hızır'a değinilmekte ve taşları cevher olan bir yer görüldüğü dile getirilmektedir¹³. Fedayî'nin bu eserleri de görmüş olması, ihtimaller dâhilindedir.

¹¹ İlgili bölümler için bk. Ahmed Bîcân, 1999, ss. 64, 70.

¹² Söz konusu bölüm hakkında müstakil bir çalışma için bk. Kutlar, 2013.

¹³ İlgili bölüm için bk. Ali Şeylan, 2018, ss. 281-282, 9608-9624. beyitler.

Kaynakça

- Ahmed Bîcân. (1999). *Dürr-i Mekkûn, Saklı İnciler*. N. Sakaoğlu (Yay. Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Albayrak Sak, V. (2012). Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantıku't-Tayr Tercümeleri. *Turkish Studies*, 7(4), 655-669.
- Avcı, İ. (2013). *Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si* (Basılmamış doktora tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, R. ve Kılıç, M. (2003). Cevâhîr-nâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîr-nâme. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14, 1-64.
- Doğan Averbek, G. (2017). Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantıku't-Tayr Tercümesi ve Otopograf Nüshası. *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim) Dergisi*, 6/3, 1490-1506.
- Fedayî Mehmed Dede. *Mantık-ı Esrâr*. G. Doğan Averbek (Yay. Haz.). (Yayın aşamasında).
- Ferideddin-i Attar. (1990-1991). *Mantık al-Tayr*. (A. Gölpınarlı, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Feyzioğlu, N. (1991). *İskendername Üzerine Bir İnceleme* (Basılmamış yüksek lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Firdevsî, (2009). *Şahnâme* (Cilt 2) (N. Yıldırım Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- İbn Mehâsin. (1981). *el-Menâzilü'l-Mehâsiniyye fi'r-Rihlet et-Trablusiyye*. M. A. Al-Bakhit (Ed.). Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde.
- Kutlar, F.S. (2005). *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhîr-nâme*. Ankara: Öncü Kitap.
- Kutlar, F.S. (2013). Antepî İbrâhîm bin Bâlî'nin Hikmet-nâme'sinde Taşlar ve Madenler. *Prof. Dr. Tulga Ocak'a Armağan*. Ankara.
- Külekçi, N. (1999). *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi* (Cilt. 1). Erzurum: Aktif Yayın Dağıtım.
- Kültürel, Z. ve Beyreli, L. (1999). *Şerîfi, Şehnâme Çevirisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şahinoğlu, M.N. (1991). Attâr, Ferîdüddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, ss. 95-98). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şeylan, A. (2018). *İbrâhîm İbn-i Bâlî'nin Hikmet-nâme'si: İnceleme-Metin (149b-300a)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 27.07.2018 tarihinde ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-194369/ibrahim-ibn-i-bali-hikmetname adresinden erişildi.
- Şimşek, T. (1993). *Fedayî Dede, Mantık-ı Esrâr: Tenkidli Metin-İnceleme* (Basılmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taberî (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (Cilt 5). (Z. K. Ugan ve A. Temir Çev.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Turan, M. (2015). *Şem 'i, Şerh-i Mantuku't-Tayr*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Uyar Akalın, B. (2001). *Za 'ifi, Gülşen-i Si-murg: İnceleme, Tenkitli Metin* (Basılmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uyar Akalın, B. (2005). The Poets Who Wrote and Translated Mantuku't-Tayr in Turkish Literature. *International Journal of Central Asian Studies*, 10(1), 167-179.
- Yakar, H.İ. (2013). *Antepli Divan Şairleri*. Gaziantep: Yaşar Cevizli Mağazaları.